

Попович Н. М.,

доцент кафедри історії та культури української мови
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ НЕОЗНАЧЕНОЇ КІЛЬКОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ І. Я. ФРАНКА)

Анотація. У статті проаналізовано неозначену кількість у творах І. Я. Франка. Виділено такі семантичні групи: мікрополе великої неозначеної кількості, мікрополе малої неозначеної кількості, мікрополе приблизної та розподільної кількості.

Ключові слова: мікрополе кількості, приблизна кількість, розподільна кількість.

Постановка проблеми. Багатий мовний матеріал не міг бути повно і системно проаналізований лише за допомогою одного граматичного методу. Тому увагу дослідників здавна привертала проблема впорядкування різнорівневих одиниць мови, об'єднаних спільним значенням (О. Есперсен, В. Адмоні, І. Мещанинов та ін.). Останнім часом у зв'язку з активізацією функціонального підходу до вивчення мовної системи почали дедалі ширше використовувати польову методу. Суть її полягає в об'єднанні різноструктурних мовних засобів у функціонально-семантичне поле (далі – ФСП), що ґрунтується на спільній семантичній ознаці.

Розгортання досліджень із функціональної граматики уможливило аналіз мовної категорії квантитативності як функціонально-семантичної категорії чи ФСП, тобто систематизацію одиниць усіх рівнів мови, які виражають різні кількісні значення, за категорійним або польовим принципом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Численні дослідження, проведені з позицій функціонального підходу, в яких різнорівневі засоби мовної репрезентації понятійної категорії кількості систематизовані у вигляді ФСП, виконано на матеріалі англійської (В. Акуленко, С. Жаботинська, С. Кабанова, І. Кошова, С. Швачко, О. Медвідь, Н. Чернюк), німецької (В. Адмоні, С. Гулига, С. Шендельс, Л. Акуленко), російської мов (О. Бондарко, І. Тимофєєв, В. Панфілов, Л. Чеснокова).

В українському мовознавстві здобутки в цій галузі скромніші. Останні десятиріччя позначені активною увагою вчених до проблем семантичного аналізу квантитативних компонентів. Значеннєвий потенціал цих одиниць неодноразово ставав предметом вивчення.

Останнім часом спостерігаємо розгортання досліджень саме в руслі ФСП кількості. З'явилися праці С. Шабі «Структура лексико-семантичного поля кількості у мові української казки» (2009), С. Баранова «До історії питання про квантитативність та квалітативність» (2009), О. Семененко «Функціонально-семантичне поле неозначеної кількості в українському поетичному дискурсі» (2011), Л. Марчук «Варіанти квантитативних структур як відображення різних пізнавальних стратегій авторів сучасної української прози» (2013) та ін.

І все ж структурування ФСП на основі кількісних значень в українському мовознавстві розроблене ще недостатньо, а тому воно й досі залишається актуальним і відкритим для подальшого вивчення.

Виклад основного матеріалу. Одним зі складників макрополя кількості є ФСП невідзначеної кількості. Невідзначена кількість є критерієм сприйняття й опису мовцем навколишнього світу. Вона передає повсякденні, звичайні, не математичні уявлення про кількість предметів чи явищ. Поняття невідзначеної кількості становить недиференційована, точно не визначена множина.

Для вираження загальних неконкретизованих кількісних понять вживаються неозначено-кількісні числівники, окремі прислівники, іменники, займенники. Поняття «невідзначеної кількості» постає у вияві двох протилежних вимірів: *дуже мало* – *дуже багато*. Відповідно виділяються два мікрополя кількісної оцінки – невідзначеної малої кількості (далі – НМК) і невідзначеної великої кількості (далі – НВК), які утворюють опозицію. У мові виробилися й назви проміжних вимірів неозначеної кількості, але найбільше засобів вираження мають найзагальніші поняття – *мало* та *багато*, що можуть поглинати проміжні виміри.

І. Мікрополе «невідзначена велика кількість». Мікрополе НВК має лексичні, фразеологічні й синтаксичні засоби реалізації, яким притаманний градаційний характер – від низького (*досить багато, немало, десятки, кільканадцять*) через середній (*багато, велика кількість, тисячі*) до високого ступеня вияву мультіпліцитності (*сила-силенна, незліченна кількість, мільйони, міриади*).

1. Основу мікрополя НВК складають **неозначено-кількісні числівники**, що позначають загальну, точно невідзначену кількість однорідних предметів або неозначену абстраговану кількість. Сюди належать слова *кілька, декілька, пара (декілька), кільканадцять, кількадесят, кількасот*. Напр.: *Раз зійшлися ми случайно, Говорили кілька хвиль* [9, с. 99]; *Але що арейтантів буває кількадесят, а він один, то по кількох мінутах галасу звичайно мусив замовкнути* [10, с. 206].

До неозначено-кількісних числівників належать також слова *багато, багацько* (розм.), *много* (заст.), *немало, чимало*. Напр.: *Багато праці, і турбот, і скрут, та не було вдоволення, утіхи* [9, с. 161]; *Много труда, мук і болю Я прийняв – та все дарма* [9, с. 311].

2. **Означено-кількісні числівники** лише функціонально набувають значення точно невідзначеної кількості кого, чого-небудь. Це трапляється тоді, коли вони виступають назвами узагальнених, певною мірою опредмечених понять великої кількості, мають форму множини і керують субстантивом у родовому відмінку. У таких випадках числівники – назви конкретних числових одиниць функціонально переходять у лічильні іменники зі значенням великої кількості, наприклад: *тисячі трудівників; мільярди пудів; десятки крил* [3, с. 19–20].

Особливе місце в мовній системі займає лексема *один*, яка становить особливий інтерес у плані функціонування. За допомогою конструкції *не один / одна / одно* позначається невизначено велика множина. *Не один – декілька, багато* [7, V, с. 626]. Напр.: *Бо коли народи в згоді Враз працюють, щоб природі Вирвать тайну не одну* [9, с. 55]; *Не один втонув тут човен, та не кожний же втонув* [9, с. 59].

Числівник *один* може субстантивуватися внаслідок редукції числівниково-іменникового словосполучення: *Хоч не одного там калічили ті скали, Ми дали йшли, ніщо не стинювало нас* [9, с. 59].

Отже, лексема *один* використовується для вираження категорії як визначеності, так і невизначеності. Розглянуті приклади показують, що лексема *один* служить як універсальним засобом вказівки на одиничність предмета, його окремість, визначеність, протиставленість множині об'єктів, так і позначенням невизначеності ідентифікації об'єкта, неможливості його виділення з множини.

Таким чином, особливий статус лексеми *один* серед інших лексем, які позначають одиниці рахункового ряду (*два, три, чотири* і т. д.), зумовлюється тим, що її категоріально-семантична ознака квантитативності може набувати різних модифікаційних значень.

3. Лексична семантика неозначеної кількості властива також *займенниковим числівникам*, до складу яких входять такі слова, як *скільки, ніскільки, стільки, стільки-то, скільки-небудь, скількись*. Напр.: *Скільки зморшків на твоїм чолі!* [9, с. 475]; *Стільки там добра для нас: М'яса, сала, буженини* [9, с. 287].

4. Значення НВК можна передати *іменниками* з кількісно-предметним значенням. Це слова *десяток, сотня, тисяча, мільйон*, які вживаються у формах множини з іменниками, що підлягають лічбі. Напр.: *Десятки рук простяглися до неї, одні брали чарки з коньяком, інші тислися до її грудей, рук, плечей, стану, доторкалися її, щипали її* [10, с. 402]; *І всі ми, як один, підняли вгору руки, І тисяч молотів о камінь загуло* [9, с. 59].

5. Для позначення неозначених кількостей використовують *іменники стадо, табун, рій, купа, маса, тьма, когорта, шайка, череда, юрба, гурт* тощо. Напр.: *Там купа хлопів* [10, с. 41]; *А ті школи, відки вийшла Лютих псів на нас когорта, Всіх докторів, професорів – Геть до чорта!* [9, с. 381]; *Раз на лови йду я радо, Аж гусей здибаю стадо* [10, с. 308].

Серед цієї групи квантитативних одиниць багато прикладів із метафоричним значенням, що вжиті в переносному значенні з супровідними експресивно-оцінними відтінками. Вони досить поширені в поетичних творах І. Франка. Іменниками з кількісним значенням тут виступають *рій, море, сила, хмара* та ін. Напр.: *Коли в душі пісень тісниться рій, Служи богині непохитно* [9, с. 175]; *До моря сліз, під тиском пересудів Пролитих, і моя влила краплина* [9, с. 45].

6. Цікавими є випадки, коли у сполученнях зі значенням малої кількості вживаються *прикметники добрий* «значний щодо розміру, обсягу, кількості і т. ін.» [7, II, с. 322] і *гарний* «значний за кількістю або розміром» [7, II, с. 34]. У цьому разі доводиться говорити про значення НВК. Напр.: *У нього За пазухою добрий кусень хліба І квітка на кайстровім капелюсі* [9, с. 61]; *Ім лишилася по батьку Гарна частка поля в спадку* [9, с. 265].

7. Значення великої кількості може підсилюватися префіксом *за-* та словом *занадто*. Напр.: *Ні люду замного на нашій ріллі* [9, с. 94]; *Сопуху в ямі занадто багато* [10, с. 302].

8. Трапляються приклади, в яких значення НВК виражається *синтаксично*, зокрема *складнопідрядним реченням*. Напр.: *Та як мишей ти бажаєши, Мурку любий, – тут їх маєши, Що хоть ними гать гати!* [9, с. 281]; *А правда се, дідусю, що тих скарбів така сила, що й на двадцять чотири вози би їх не забрав?* [10, с. 220].

Значення НВК може виражатися синтаксичною конструкцією, до складу якої входить порівняльний зворот. Напр.: *На тапчани не було нікого, та зате на помості набито, мов оселедців у бочці, якихось людських істот* [10, с. 29].

Низкою прикладів у мові творів І. Франка засвідчено конструкції зі значенням дуже великої невизначеної кількості.

Засобами вираження цього значення виступають:

1) *числівники мільйон, мільярд* у формі множини: *Вам страшно тої огняної хвилі, Коли з мільйонів серць, мов божий грім, Закута правда бухне* [10, с. 82]; *Міліони людей можу вбить, погубить, Та чи змушу кого мене вірно любить?* [10, с. 150]. Нерідко внаслідок редукції числівниково-іменникових словосполучень спостерігаємо субстантивацію цих лексем: *Він не вмер, він ще живе! <...> Міліони зве з собою, – Міліони радо йдуть* [9, с. 33];

2) *прикметники незліченний, безмірний, нечуваний, безбожний* (перен.), іменник *страх*, які підсилюють велику кількість до надто великої: *Краще мале надбання З ласкою бога набутти, Як незліченне багатство Серед проклять загорнути* [9, с. 201]; *в нього меду тьма безбожна* [9, с. 274];

3) *іменники міради, безліч, безодня, океан*. Напр.: *Сипле, сипле, сипле сніг. З неба сірої безодні Мірадами летять Ті метелики холодні* [9, с. 114]; *Тулюся до тебе, як бідна, нещасна сирота, що прибукалася з далекого світу і вся терпить безліччю перебутого терпіння* [10, с. 437];

4) *ампліфікація* тих самих або різних словоформ, повтором яких увиразнюється емоційна характеристика явища, передається найвищий ступінь неозначено-кількісного вияву позначуваного, інтенсивності ознаки. Ампліфікований ряд часто утворюється однотипними іменниковими, прислівниковими, іменниково-прикметниковими сполученнями: *Минуло много-много літ, минулись муки й радости* [9, с. 160]; *На землі одно при другім тьма-тьменна людей* [10, с. 78].

II. *Мікрополе «невизначена мала кількість»*. Межі виміру цієї кількості можна визначити як *мало (один, два)* і *дуже мало (менше одного, частина чогось)*.

Репрезентантами значення *мало* виступають лексеми *мало, обмаль, небагато, трохи, мізерія, жменька, дрібка* і деякі ін. Значення *дуже мало* виражають *крапля, крихта, грамінка, грудка, в'язка, горстка, ковток, мало-мало, трохи-трохи* тощо.

Засоби вираження НМК мають два основні варіанти – *параметрично-оцінний* і *експресивно-оцінний*.

У *параметрично-оцінному значенні* виділяють первинну, вторинну й опосередковану лексичну номінацію.

Лексеми *мало, обмаль, небагато, трохи, децю, мізерія* тощо є конститuantами *первинної лексичної номінації*. Напр.: *Було там трохи меду, а чмелі Всі полетіли в поле за пожитком* [9, с. 140]; *Злий демон їх – нужда, а чари – той мізерний, кровавий заробок* [10, с. 7].

Вторинну лексичну номінацію НМК репрезентують лексеми: – з *партитивним значенням* (квантитативи на позначення окремо виділених, відбитих частин) – *кусень, крихта, шматок, окраєць, огризок, крапля* тощо. Напр.: *За пазухою кусень хліба* [9, с. 61]; *Се той чудовий мід, якого крапля Розширює життя*

людське в безмір [9, с. 141]; **Крихта теплоти і світла** – іскра в тілі у мертвому душу будить [9, с. 416];

– лексеми з інтегральним значенням (зв'язані, зібрані разом однорідні предмети): *пучок, в'язка, сніп* тощо. Напр.: *Ліжко газди – п'ять дощок незбитих, Сніп соломи і верета зрібна* [9, с. 152]; *Одного дня післав господар Івана до лісу, щоби дров сухих нарубав, в'язанку нав'язав і додому приніс* [10, с. 214].

Засоби *опосередкованої номінації*, представлені числівниками, метафоризація яких ґрунтується на мовному образі малого числа, в українській мові є нечисленими. В І. Франка ми зафіксували тільки два такі приклади: *Але правди зрозуміння Стільки в них, як кіт наплакав!* [9, с. 496]; *Се, небоже, квитки, і значать вони, що нашому князеві з його князівства осталося якраз стільки, як сей папір варт* [10, с. 262].

Другим варіантом серед засобів вираження НМК, крім параметрично-оцінного, є *експресивно-оцінний*, конститвантами якого виступають лексеми *трішки, дрібка, граминка* тощо. Напр.: *Мучитись у горі, а не вміти Того горя й крихточку вменшити* [9, с. 46]; *Ковбаси я мав шматочок Та й сховав її в куточок* [9, с. 267]; *і сам Бог – то тільки витвір тої дрібки теплоти?* [9, с. 417].

Натрапляємо на випадок антонімічної номінації, коли у ролі оператора функції НМК виступає антонім до оператора функції НВК: *Вийшли в поле Баранове, Стали мірять – ні, не йде! Тут замного, там замало* [9, с. 265].

III. Мікрополе «приблизна кількість». Приблизна кількість розташована на периферії семантичного поля кількості і утворює своє мікрополе, хоч у мовній практиці приблизну кількість інколи ототожнюють із неозначеною кількістю. Тому на цьому питанні зупинимось докладніше.

Мабуть, буде помилково ставити між ними абсолютний знак рівності. Логічніше буде, якщо приблизній кількості відвести проміжне місце на антонімічній осі «означена (точна) кількість – неозначена кількість» [3]. Приблизна кількість – це неточна кількість, яка від неозначеної відрізняється тим, що показує максимальну ймовірність точної кількості. Як вважає Л.Д. Чеснокова, поняття приблизної кількості співвідноситься з об'єктивною дійсністю, відбиваючи близькість цієї кількості до деякої точної кількості, яка є фактом реального світу; приблизність є особливою формою осмислення кількісних відношень і чисто гносеологічною категорією [11, с. 28].

Таким чином, приблизна номінація як лінгвістичний феномен є вираженням однієї з універсальних семантичних категорій, в основі якої лежить неточний, приблизний спосіб відображення людською свідомістю позамовної дійсності [1, с. 3–5]. На думку Є.С. Співака, з усіх видів апроксимації найбільш часто вдаються до приблизного найменування кількості, адже кількісна визначеність об'єкта менш пов'язана з буттям цього об'єкта, ніж його якісна сторона [8].

Приблизна кількість тісно пов'язана з ідеєю близькості, і в цьому полягає її специфіка. Близькість числа встановлюється завжди щодо чогось. Цим зумовлюється характерна особливість приблизної кількості.

Отже, категорія приблизності з семантичного погляду неоднорідна й утворює систему кількісних значень, серед яких Л.Д. Чеснокова виділяє чотири приватні значення приблизності: вказівку на початкову межу, вказівку на кінцеву межу, вказівку на кількісний проміжок, вказівку на середню точку відліку [11].

За нашими спостереженнями, у мові творів І. Франка категорія приблизності з семантичного погляду утворює систему таких кількісних значень:

1. Приблизна кількість зі значенням *більше точки відліку*. Напр.: *Збігаються в місті Шевці, кравці, всякі справи – Не сто і не двісті* [9, с. 178]; *Минуло звиш п'ятнадцять літ від того часу* [10, с. 417].

2. Приблизна кількість зі значенням *більше або дорівнює точці відліку*. Напр.: *Я даремно ламав собі голову і по дванадцятій, весь розбитий, утомлений, мокрий і зіп'ятий, вернув додому* [10, с. 407]; *Він уже не карав інакше, як лише «на голу», і продовжував кару на п'ять, десять або й більше мінут* [10, с. 386].

3. Приблизна кількість зі значенням *менше точки відліку*. Напр.: *Вона лишилася була вже майже о півтора снопа ззаду* [10, с. 19]; *П'ятнадцять не п'ятнадцять (шісток – Н. П.) – а дванадцять і я дістану!* [10, с. 67].

4. Приблизна кількість зі значенням *менше або дорівнює точці відліку*. Напр.: *Так минуло часу не більш року* [9, с. 197]; *Небагато там грошей було, щось з вісім ринських, а проте шкода* [10, с. 50].

5. Приблизна кількість із значенням *менше, більше або дорівнює точці відліку*. Напр.: *Отак жила я літ двадцять. І не жила, а хилялась* [9, с. 255]; *«Вуйку, – каже Лис, – се жарти!» «Жарти? Дай лиш зо три кварта, То й присягою скріплю!»* [9, с. 274].

6. Приблизна кількість зі значенням *більше або дорівнює одній точці відліку і менше або дорівнює іншій точці відліку*. Напр.: *Прийшлося до неділі, ціла сотка мітел готова і в зв'язки по п'ять – двадцять пов'язана* [10, с. 157]; *Не раз із одної купи десять, дванадцять фір вугля* [10, с. 12].

7. Приблизна кількість зі значенням *одне з двох*. Напр.: *він мав звичай викликати відразу перед градус десять або дванадцять учеників і поти питав та мучив їх, поки всі за чергою не покиштували його тростини* [10, с. 372].

Як засвідчує досліджуваний матеріал, план вираження значення приблизної кількості має особливість, яка полягає в тому, що, на відміну від основних засобів вираження точної і невизначеної кількості, засоби вираження приблизної кількості не входять до лексичної, морфемної сфери мовної системи. Інакше кажучи, в українській мові відсутні окремі лексичні одиниці, морфемні, які виражають приблизну кількість. Для її вираження використовуються ті чи інші конструкції, побудовані за певними схемами поєднання одиниць лексичної системи.

Приблизна кількість має кілька способів вираження. Найтипівішими є *інверсія*, а також використання лексичних модифікаторів типу *близько, менше, понад*. Тобто, приблизна кількість за своєю природою завжди виступає як синтаксична одиниця мовлення.

Отже, значення приблизності відрізняється від модально-го значення невпевненості, припущення. Вони розташовані на різних площинах: значення приблизності розкриває кількісно оцінку в плані близькості повідомлюваної кількості до тієї чи іншої точки відліку, а значення здогадності розкриває оцінку в плані достовірності / недостовірності повідомлюваного.

IV. Мікрополе «розподільна кількість». До складу ФСП кількості входить розподільна кількість, яка утворює своє мікрополе. Вона знаходиться на периферії, оскільки елементи цього мікрополя мають ознаки, що стикаються з ознаками суміжних явищ.

Розподільна кількість у творах І. Франка виявлена констатуючи з **применником по**: *Але опока тверда, скупа і тільки по невеликому шматочку дає собі видирати частки свого тіла* [10, с. 312]; *Він приймав до себе дітей заможніших селян або її священників на квартиру, по десять, дванадцять або п'ятнадцять* [10, с. 383].

Висновки. Отже, ядро неозначеної кількості становлять неозначено-кількісні числівники, квантитативні іменники, прислівники, займенникові числівники. Особливим випадком є представлення приблизної кількості, яка мислиться, з одного боку, як до певної міри невизначена (тому що не виявлена специфічна ознака), а з іншого – як до певної міри виявлена (оскільки виявлена її близькість до тієї чи іншої кількості, прийнятої за точку відліку). Периферію неозначеної кількості становить розподільна кількість.

Література:

1. Бочарова Е.С. Функционально-семантическое поле аппроксимации в современном английском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Пятигорск, 2002. 18 с.
2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови. К.: Університетське вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
3. Горденська К.Г. Виразення неозначеної кількості засобами української мови. Мовознавство. 1978. № 4. С. 18–21.
4. Дмитрук В.І. Квантитативні слова в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01; Кіровоградський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Винниченка. Кіровоград, 1998. 19 с.
5. Добосевич У. Субстантивация як вияв транспозитивних можливостей різних частин мови. Лінгвістичні студії / Донецький нац. ун-т. 2011. Вип. 22. С. 91–96.
6. Плющ М.Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. 328 с.
7. Словник української мови: в 11 т. К.: Наук. думка, 1970–1980.
8. Спивак Е.С. Микрополе квантитативной аппроксимации как составная часть функционально-семантического поля аппроксимации. Некоторые проблемы германской филологии. Пятигорск: Изд-во Пятигорского лингв. ун-та, 2000. С. 195–201.
9. Франко І.Я. Твори: в 2 т. Т. 1. Поезія. К.: Дніпро, 1981. 533 с.
10. Франко І.Я. Вибрані твори: у 3 т. Т. 2. Оповідання. Драматичні твори. К.: Дніпро, 1973. 623 с.
11. Чеснокова Л.Д. Категория неопределенного множества и семантические формы мысли. Семантика грамматических форм / отв. ред. П.В. Чесноков. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовск. пед. ин-та, 1982. С. 21–31.

Попович Н. М. Функционально-семантическое поле неопределенного количества в украинском языке (на материале произведений И. Я. Франко)

Аннотация. В статье проанализировано неопределенное количество в произведениях И. Я. Франко. Выделено такие семантические группы: микрополе большого неопределенного количества, микрополе малого неопределенного количества, микрополе приблизительного количества и микрополе распределительного количества.

Ключевые слова: микрополе количества, приблизительное количество, распределительное количество.

Popovych N. Functional-semantic field of unidentified quantity in the Ukrainian language (On the material of I. Ya. Franko's works)

Summary. The article analyzes an unidentified quantity in the works of I. Ya. Franko. The following semantic groups are highlighted: the microfield of a large unidentified quantity, the microfield of small unidentified quantities, the microfield of approximate and distributive quantities.

Key words: microfield of quantity, approximate quantity, distributive quantity.